

ОӘЖ 94(574):323.28

ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫ***Рамазанов Ризат Талғатұлы***

2 курс магистранты, «7М01605 - Тарих: Қазақстанның жаңа және қазіргі замандағы әлеуметтік тарих» білім беру бағдарламасы,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Мақалада 1930-40 жылдардағы Кеңес үкіметінің қазақ зиялыларына қарсы жүргізген қуғын-сүргіндері мен оларды айыптаудың саяси астарлары қарастырылады. Бұл кезеңде көптеген танымал мемлекет және қоғам қайраткерлері, жазушылар мен мәдениет өкілдері саяси қысымға ұшырап, «ұлтшыл» немесе «бұратана» деген айыптармен қуғын-сүргінге ұшырады. Сонымен қатар, бұл тарихи кезеңнің қазақ халқының ұлттық болмысын қалыптастырудағы рөлі және қуғын-сүргіннен кейінгі зиялы қауымның Қазақстан тарихындағы орны жөнінде пікірлер ұсынылады. Мақалада көрсетілген қуғын-сүргін ауқымы мен тереңдігі, сондай-ақ қазақ зиялыларының тағдырының тарихи маңыздылығы, олардың еліміздің тәуелсіздігі мен мәдени дамуына қосқан үлесі туралы деректер талқыланады.

Кілт сөздер: Қазақ зиялылары, Кеңес үкіметі, ұлтшылдық, қуғын-сүргін, тоталитаризм.

XX ғасырдың 30-40 жылдары Кеңес өкіметі Қазақстанда қатаң саяси қуғын-сүргін жүргізіп, көптеген зиялы қауым өкілдерін жоюға бағытталған шараларды жүзеге асырды. Бұл кезең қазақ халқының тарихындағы ең ауыр және трагедиялық кезеңдердің бірі болып саналады. Қазақ интеллигенциясының өкілдері, олардың ұлттық мәдениетті, тілді, тарихты сақтаудағы күресі мен елдің тәуелсіздігі үшін атқарған еңбегі кеңес билігі тарапынан қатаң сынға алынып, «ұлтшылдық» және «контрреволюциялық әрекеттер» деп айыпталды. Олар тұтқындалып, жаппай қудаланып, көпшілігі атылып, түрмелерде немесе еңбекпен түзеу лагерлерінде көз жұмды.

XX ғасырдың басындағы қазақ мемлекетінің қалыптасу мәселесі, қазақтардың өздерін толғандырған бірінші мәселе болды. Бұл процесс негізінен жер мәселесіне байланысты өте қиын жағдайда өтті. Қазан кезеңіне дейін Қазақстанда қазақ халқының барлық жерлері Ресей мемлекеттік меншігі болып саналды. Қазақ халқы пайдаланған жерден егіншілікке жарамды жерлер ғана емес, жайылымдық жерлер де алынды. Олардың барлығы қоныс аударған шаруалар арасында бөлінді. Сондықтан Қазақстандағы жер қақтығыстарының

өршуіне шаруалар мен казактардың отарлауы басты себеп болды. Бұл кезеңдегі Қазақстанның партия және кеңес органдарының да басты міндеті қазақ жерін біртұтас қазақ автономиясына біріктіру болды.

Қуғын-сүргінге ұшыраған қазақ зиялыларының қатары сан жағынан көп болғанымен, олардың әрқайсысы ұлттың мәдени, ғылыми және рухани дамуына маңызды үлес қосқан тұлғалар еді. Олар өз халқының білім мен өнер саласында озық ойларымен көрініп, ұлттық сананың қалыптасуына ықпал етті. Алайда, олардың өмірі мен шығармашылықтары тоталитарлық жүйе үшін қауіпті болып, жасалған еңбектері мен ұстанымдары қуғын-сүргінге ұшырады.

Академик Қозыбаевтың айтуынша, Кеңес өкіметі кезінде ұлт зиялыларының 101 мың өкілі қуғын-сүргінге ұшырап, 24 мыңы атылды. Оның ішінде тек 40 мыңға жуық адам ғана аман қалды. Егеменді Қазақстанды құру кезеңінде зиялы қауым мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Осы орайда, қазақ зиялыларының қалыптасуы мен дамуындағы кейбір құбылыстарға, олардың қоғамдағы тағдыры мен рөліне тереңірек үңілу қажет [1].

Қазақстанның белгілі мемлекет және партия қайраткері Тұрар Рысқұлов былай деп жазды: «1905 жылғы революцияға дейін қазақ халқының арасында интеллигенцияның екі түрін бөліп көрсетуге болатын еді. Біріншілері – Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин сияқты әр уақытта ортадан шыққан зиялылар. Екіншілері – орысша білім алып, орыс зиялыларымен араласқан қазақтар. Ресей билігі қазақтарды еуропалық мәдениетке жақындатуға ұмтылды. Басқалары татар, башқұрт және басқа да мұсылман мектептерінде білім алып, шығыс мәдениетін тарату арқылы қазақ халқын ағартуды көздеді».

Тоталитаризмнің құрбаны болған қазақ интеллигенциясы білімді және интеллектуалдық деңгейі жоғары тұлғалардан құралды. 20-шы жылдары қазақтарда білімді интеллигенция өте аз болатын: 100-ге жуық адам жоғары және толық емес жоғары білім алған, 1000-ға жуық адам гимназия, колледж түлектері, сондай-ақ бірнеше мың шығыстық білім алған діни адамдар болды. Бұл топ өте маңызды рөл атқарып, халықтың тағдырында айтарлықтай ықпал етті. Қазақ интеллигенциясының тағдырына әсер еткен шешімдердің бірі – Сталиннің 1925 жылғы 29 мамырда жазған хаты болды. Онда ол партияға мүше емес зиялыларды кеңес жұмысына тартуға қарсы екенін, бірақ олардың қазақ мәдениетіне араласуын жақтайтынын айтқан. Бұл хаттың мазмұны қазақ зиялыларын жазалауға бастама болды.

Қуғын-сүргіннің алғашқы құрбандары – қазақ зиялылары Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, М.Дулатов болды. Қазақ зиялыларының жойылуының ауқымы өте қорқынышты болды. Мысалы, 1938 жылдың басында Сталиннің туысы Станислав Францевич Қазақстанға келіп, тек он күн ішінде, 25 ақпаннан 13 наурызға дейін Қазақстанның бүкіл басшылығын жойды. Әскери коллегия арқылы 650 адам ату жазасына кесілді, оның ішінде жоғары

лауазымды тұлғалар мен жазушылар – С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин болды [2].

Кеңес өкіметі қазақ интеллигенциясын «ұлтшыл» деп жариялап, жаңа ұрпаққа зиялы қауым өкілдерін теріс көзқараспен танытуға тырысты. Бұл адамдар еңбекші халықты қанаудан пайда тапқан помещиктер мен қожалар деп көрсетілді. Кеңес үкіметі мезгіл-мезгіл ұлтшылдыққа қарсы күрес жүргізіп, ең алдымен зиялы қауымға қарсы шаралар қабылдады. Алайда, қазақ зиялыларының Қазақстанға жасаған қызметі мәңгілікке тарихта қалады. Олар өз елінің болашағы үшін абыроймен қызмет етіп, ұлттың рухани дамуына үлкен үлес қосты. Жазықсыз қуғын-сүргінге ұшыраған бұл тұлғалар Қазақстанның мәдениеті мен қоғамының дамуына маңызды ықпал етті.

Бұл құрылым мәтіннің негізгі ойларын айқындап, оқырманға түсінікті әрі жүйелі түрде жеткізеді. Қазақ зиялылары Қазақстанға абыроймен қызмет етті. Олардың қызметі – халқына деген адалдықтың, білім мен мәдениетке деген шексіз сүйіспеншіліктің айқын дәлелі. Замандастары мен тергеушілерінің айтуынша, олар өз заманының ең ақылды және ең ағартушы адамдары болған. Олардың көпшілігі жоғары білімге, тамаша мәдениетке, терең ойлау қабілетіне, патриотизмге және сирек дарындарға ие болды [3].

Қазақ зиялыларының алғашқы өкілдерінің бірі – Міржақып Дулатов (1885-1935). Оның философиялық және саяси көзқарастары Махатма Гандиге ұқсас болған. Дулатов өмірінде «зорлық-зомбылық жасамау философиясын» уағыздады. Оның қызығушылықтары шексіз болды: ол журналист, жазушы, публицист, тарихшы, лингвист, түркітанушы, филолог, географ, ұстаз, ақын, композитор, мемлекет қайраткері және ойшыл ретінде қызмет етті. Жер аударылған кезінде дәрігер мамандығын меңгеріп, ауырған жолдастарын да емдеді. Дулатовтың өмірі мен шығармашылығының маңызы қазіргі таңда тек Қазақстан үшін ғана емес, жаһандық деңгейде де аса маңызды болып отыр. Оны Токио университетінің ғалымы Уямо Томихико да зерттеген. Оның ғылыми диссертациясы «XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының дүниетанымы: М.Дулатовтың «Оян, қазақ!» кітабындағы мәселе» тақырыбында болды. Уямо Томихико Дулатовтың патшалық режимді сынағанын, бірақ орыс халқымен жаулық қатынаста болмағанын атап өтті. Дулатов қазақтардың Ресей арқылы заманауи өркениетке қол жеткізетінін сенімді түрде айтқан. Ол халықтың тағдыры мен болашағын ғылым мен техниканың жетістіктерін меңгерумен байланыстырды [4].

Мағжан Жұмабаев (1898-1938) – қазақтың ұлы ақыны, әдебиет қайраткері. В.Брюсов оны «қазақтың Пушкині» деп атаған. 1929 жылы орынсыз айыпталып, 10 жылға бас бостандығынан айырылды. М.Горький мен Е.Пешкованың өтініші бойынша, 1936 жылы түрмеден босатылды. Бірақ келесі жылы қайтадан тұтқындалып, 1938 жылы 18 наурызда ату жазасына кесілді.

Жүсіпбек Аймауытов (1881-1931) – саясаткер, аудармашы, драматург. Ол «Педагогика» және «Психология» оқулықтарының авторы ретінде кеңінен танымал. 1925 жылы Ж.Аймауытов жаламен сотталып, партиядан шығарылды, бірақ кейіннен ақталды. Алайда 1929 жылы астыртын ұлтшыл ұйымға қатысы бар деп айыпталып, 1931 жылы ату жазасына кесілді. 1938 жылы наурызда Жұмахан Күдерин (1893-1938) жалған айыппен ату жазасына кесілді. Бұл кезеңде Қазақстанның көптеген зиялы қауым өкілдері саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болды. 1937-1938 жылдары «ұлттық фашистер» деген айыппен қуғын-сүргінге ұшырағандардың ісі олардың ойдан шығарылғаны және саяси мақсатта жазаланғанын дәлелдейді. Н.И. Ежов пен оның қолбасшылары бұл адамдарды тергеу мен жазалауда үлкен мән беріп, оларды халыққа қарсы қоюға тырысты.

Түрлі топтарға қатысушылар, оның ішінде 1931-1933 жылдардағы қазақ халқының жаппай қырылуына ашық наразылық білдірген және республика мүддесін қорғаған тұлғалардың істері көтерілді. Бұл кезеңде маңыздылығы үшін бірқатар тұлғаларға, соның ішінде РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасының орынбасары Тұрар Рысқұлов пен КСРО Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті хатшысының орынбасары Нұрмағамбет Нұрмақовқа қарсы «ұлттық фашистер» деген айып тағылды.

Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитетінің төрағасы Өмірзақ Құлымбетов пен басқаларға «Қазақстанды КСРО-дан бөліп алып, Жапонияның протекторатына беруді көздеген» деген айыптар тағылды. Сонымен қатар, оларды жапон-герман тыңшылары деп айыптады. Бұл айыптардың қисынсыздығы көрініп тұрса да, оларды ойлап тапқандар бұл іске алаңдамады.

Қуғын-сүргін кезінде осы сияқты стандартты айыптаулар көпшілікке белгілі басшылар мен мәдениет қайраткерлеріне қатысты қолданылды. Мысалы, жазушы және қоғам қайраткері Сәкен Сейфуллинге қатысты да осыған ұқсас айыптар тағылды. Оған «Қазақ КСР ішкі істер Халық комиссариаты кең тараған антикеңестік ұлтшыл, террористік-көтерілісші және тыңшылық-диверсиялық ұйымды әшкерелеп, жойды» деген айып тағылды.

Большевиктер партиясы мен Кеңес үкіметінің жетекші органдарының мүшелері де осы қуғын-сүргіннің құрбанына айналды. Аудандық, облыстық деңгейде және республикалық масштабтағы ондаған, жүздеген мың коммунистер мен партия мүшелері, сондай-ақ, партиялық және мемлекеттік биліктің жоғары органдарын басқарған Қазақстан басшылары 1917 жылғы қазан төңкерісінен бастап атылды [5].

Кеңестік кезең тарихшыларының қазақтар арасында жоғары білімді зиялы қауымның бар екенін жалпы теріске шығаруы аясында келтірілген деректер адам сенгісіз болып көрінеді. Бірақ, соған қарамастан, солай. Тіпті, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің басқару органдарына ұсынылған зиялылар да сталинизмнің қуғын-сүргінінен аман қалған жоқ. Қуғын-сүргінге дейін Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің басқару органдарында 131 адам,

Орталық Комитеттің 85 мүшесі, Орталық Комитеттің мүшелігіне 35 кандидат, Революциялық комиссияның 11 мүшесі болған, бірақ соңғы кезде, «халық жауларын» үздіксіз іздеу нәтижесінде 68 адам ғана қалды.

Қазақ зиялыларының қуғын-сүргінге ұшырауы ұлттың мәдени және рухани дамуына үлкен зиян келтірді. Бұл жағдайдың терең тарихи, әлеуметтік және саяси салдары болды. Зиялылардың жоғалуы қазақ қоғамының рухани әлемін толықтай ыдыратты. Қоғамда білім беру, ғылым, мәдениет және әдебиет саласында үлкен үзілістер болды, себебі көптеген талантты тұлғалар қамауға алынып, жазаланды.

Қуғын-сүргіннен кейінгі кезеңде қазақ қоғамының интеллигенциясы қайта қалпына келу үшін ұзақ уақыт қажет болды. Кеңес үкіметі елде жаңа ұрпақты тәрбиелеп шығару үшін үгіт-насихат жүргізгенімен, тарихи шындық пен ұлттық құндылықтарды жоғалту үдерісі кеңес кезеңінде жалғасты.

Қазіргі таңда қазақ зиялыларының есімі мен шығармашылығы қайта жаңғыртылуда. Тұрар Рысқұлов, Сәкен Сейфуллин, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов және басқа да зиялылардың қазақ тарихында алатын орны ерекше. Олар өз халқының мәдениетін, тілін, тарихын қорғап, білім мен ғылымға елеулі үлес қосты.

Қазақ зиялыларының қуғын-сүргінге ұшыраған кезеңі, олардың шығармашылықтары мен қоғамдық қызметтері ұзақ уақыт бойы елеусіз қалды. Алайда, Кеңес Одағының құлауы және Қазақстанның тәуелсіздік алуымен бірге, бұл тұлғалардың мұрасы қайта жаңғырып, ұлттық мәдениетіміз бен тарихымыздың ажырамас бөлігіне айналды. Қазақ зиялыларының шығармалары мен идеялары бүгінде жаңа көзқарас пен бағалауға ие болып, ұлттың рухани әлемін байытуға септігін тигізуде. Тұрар Рысқұловтың, Мағжан Жұмабаевтың, Сәкен Сейфуллиннің, Міржақып Дулатовтың және басқа да көптеген тұлғалардың мұрасы қазіргі таңда Қазақстанның тарихын зерттеуде, ұлттық сананы қалыптастыруда маңызды рөл атқаруда. Олардың шығармашылығында көтерілген идеялар мен ұстанымдар, әсіресе, ұлттық тәуелсіздік пен мемлекеттіліктің маңыздылығы, білім мен мәдениеттің өрлеуі туралы пікірлері бүгінгі ұрпақ үшін маңызды болып табылады [6].

Қуғын-сүргінге ұшыраған зиялылардың өмірі мен еңбегін қайта зерделеу, олардың тарихтағы орны мен қазақ халқының болашағына қосқан үлесін дұрыс бағалау қазіргі қоғам үшін үлкен маңызға ие. Бұл ретте Қазақстанның тәуелсіздік жолындағы тарихи кезеңдер мен оның қиын-қыстау сәттеріндегі халықтың ерлігі мен тағдыры туралы шындықты ашу маңызды болып табылады. Осы зиялылардың рухани мұрасы мен қоғамдық қызметі қазақстандық қоғамның мәдениеті мен ғылымының алға жылжуына негіз қалады.

Қазақ зиялыларының тағдыры тәуелсіз Қазақстанның ұлттық санасының қалыптасуына маңызды әсер етті. Олардың ерліктері мен шығармалары қазақ

халқының болашақ ұрпақтарына рухани құндылықтарды жеткізіп, ұлттың өз тәуелсіздігі мен мәдениетіне деген құрметін нығайтуда маңызды рөл атқарды.

Қазақ зиялыларының қуғын-сүргінге ұшырауы – Қазақстан тарихындағы ең қайғылы да қатал кезеңдердің бірі. Бұл оқиғалар ұлттың мәдени және рухани дамуына үлкен кесел әкеліп, көптеген дарынды тұлғалардың өмірін қиды. Дегенмен, олардың ұрпақтары мен бүгінгі ұлт зиялыларының еңбектері қазақ халқының мәдени мұрасын сақтап қалу үшін маңызды. Қазақ зиялыларының есімдері мен шығармалары бүгінгі таңда қайта бағалануда, олардың қазақ қоғамына қосқан үлесі ұмытылмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Рыскулов Т. Избранные труды. Алматы, 1984.
2. Дүкенбаева З. XX ғасырдың 20–40 жылдарындағы ұлт зиялылары: Оқу құралы. Павлодар, 2008, 167–168 бб.
3. Мустафин Б. Спасибо, что вернули веру. Казахстанская правда. - 1997, 17 июня.
4. История Казахстана в пяти томах. Алматы: Атамұра, 2010.
5. Абдакимов А. «Тоталитаризм: депортация народов и репрессия интеллигентов». Караганда – 1997.
6. Абдакимов А. «История Казахстана с древнейших времен до наших дней». - Алматы, 2003.

РЕПРЕССИРОВАННАЯ КАЗАХСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ

Рамазанов Ризат Талғатұлы

В статье рассматриваются репрессии против казахской интеллигенции в 1930-40-е годы, проводимые советским режимом, и политические мотивы, стоявшие за обвинениями. В этот период многие известные государственные и общественные деятели, писатели и культурные фигуры стали жертвами политических репрессий, обвиняемые в «национализме» или «отсталости». Также рассматривается роль этого исторического периода в формировании национального сознания казахского народа и место репрессированной интеллигенции в истории Казахстана. В статье представлены данные о масштабах и глубине репрессий, а также о значении судьбы казахских интеллигентов для независимости и культурного развития страны.

Ключевые слова: Казахская интеллигенция, Советская власть, национализм, репрессия, тоталитаризм.

REPRESSED KAZAKH INTELLIGENTSIA

Ramazanov R.T.

This article examines the repression of Kazakh intellectuals in the 1930s and 1940s by the Soviet regime and the political motivations behind the accusations. During this period, many prominent state and public figures, writers, and cultural figures became victims of political repression, accused of "nationalism" or "backwardness." It also discusses the role of this historical period in the formation of the Kazakh national consciousness and the place of the repressed intelligentsia in the history of Kazakhstan. The article presents data on the scale and depth of the repressions and the significance of the fate of Kazakh intellectuals for the country's independence and cultural development.

Keywords: Kazakh intellectuals, Soviet government, Nationalism, repression, totalitarianism.

REFERENCES

1. Ryskulov T. Selected works. Almaty, 1984.
2. Dukenbaeva Z. national intellectuals of the 20-40s of the XX century: a manual. Pavlodar, 2008, pp. 167-168.
3. Mustafin B. Thank you for returning faith. Kazakhstanskaya pravda. - 1997, June 17th.
4. The history of Kazakhstan in five volumes. Almaty: Atamura, 2010.
5. Abdakimov A. "Totalitarianism: the deportation of peoples and the repression of intellectuals." Karaganda – 1997.
6. Abdakimov A. "The history of Kazakhstan from ancient times to the present day." - Almaty, 2003.